
ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

БОГДАНА
ПІНЧЕВСЬКА

МИКОЛА
ГЛУЩЕНКО

Харків
«Фоліо»
2021

ВСТУП

Важко сказати щось нове щодо творчості відомої людини. Адже зазвичай такі біографії докладно вивчені як сучасниками героя, так і дослідниками його долі. Ще важче, коли йдеться про людину творчу: мистецькі твори дарують безмежну кількість інтерпретацій.

Життя Миколи Глуценка описано в безлічі видань. Каталоги київських бібліотек налічують близько 60 позицій — і це далеко не повний список публікацій як у паперових, так і в електронних часописах. Його ім'я безліч разів згадується в контексті відомих аукціонів мистецьких творів, а кількість та якість підробок його живопису зайвий раз свідчить про надзвичайну художню цінність спадку митця.

Властивість характеру, котру в минулому визначали як «багатогранну особистість», притягує до постаті цього митця безліч людей найрізноманітніших професій. Митці та мистецтвознавці цінують його талант живописця та рисувальника. Його дар, відшліфований чудовою освітою та щоденною працею, дозволяє нам не кривити душею, вважаючи М. Глуценка одним із найкращих українських художників. Філологи та історики літератури цікавляться його друзями. Адже він протягом життя товаришував з людьми, чиї твори та роздуми стали знаковими для української культури зокрема та самосвідомості загалом. Істориків цікавить його досвід, набутий під час Першої та Другої світових воєн, — спершу як полоненого, згодом — розвідника та культурного аташе в одній особі.

Гостросюжетні лінії долі цього митця не обмежуються наведеним; це — лише загальний контур. Адже йому випало жити в ту епоху, коли на нашій частині континенту вибір між життям та смертю полягав у вмінні добре сформулювати стосунки з чинною владою. Микола Глущенко добре формулював, але завжди й всюди був зацікавлений в тому, щоб компроміси не вбили сумління, а з ним, наприклад, почуття прекрасного. Саме того, без якого займатися мистецтвом загалом неможливо.

Художник був майже ровесником століття: він народився 1900 року (за іншими даними — 1901-го). Це означає — за 13 років до початку Першої Світової війни; за 16 — до Жовтневої революції, що її протягом всього його життя змушували називати Великою (але катастрофам іноді також властива певна велич. Тож не така це вже й неправда). Дати та місця народження мистця — а народився він у містечку Новомосковську, що тоді входило до складу Російської імперії — цілком досить для того, щоб зрозуміти, що легка доля майбутньому митцю не судилась апріорі.

Але йому, здається, ніколи й не йшлося про легкість. Схоже, усе, що цікавило Миколу Глущенка, всі його вподобання та роботи — від ледь не професійного спорту до спілкування з «органами» — були підпорядковані основній думці: вони мали сприяти його живопису. Допомогати — або не заважати — працювати над картинами. І це, загалом, все, чого він хотів він навикишнього світу.

Публікації, присвячені Миколі Глущенку

Архіви Миколи Глущенка поділяються на дві частини. Першу, офіційну, його вдова після смерті чоловіка, з деякими картинами включно, заповіла Центральному державному архіву-музею літератури та мистецтва УРСР (тепер — України). Тут, у фондї № 49 ЦДАМЛІМ, зберігається безліч документів, що

стосуються особистого та професійного життя лауреата Шевченківської премії та народного художника УРСР.

Друга частина архіву Миколи Глуценка, документи його неофіційного, «тіньового» життя, донині малопрístupні. Більшість із них зберігається в архівах служби зовнішньої розвідки та колишнього Комітету державної безпеки (КДБ). Ці архіви закриті, а матеріали з них оприлюднюються лише співробітниками правонаступниці цієї організації — Служби безпеки України (СБУ). Це пояснюється тим, що Микола Глуценко тривалий час працював розвідником, — і був водночас, як тепер пишуть, агентом «м'якої сили». Адже використання культури як аргументу переконання, сили «лагідного» впливу на противників чи опонентів, налічує приблизно стільки ж років, скільки й існування власне культури.

Після смерті Миколи Глуценка кількість публікацій, присвячених його творчості, не тільки збільшилася, але й набула нових якостей. Серед мистецтвознавців його творчість уважно вивчала Ірина Блюміна. Згодом звернув увагу на «тіньовий» архів видатного пейзажиста дослідник Едуард Димшиць. Він зумів домогтися права працювати з архівами М. Глуценка, завдяки чому у 1980-х написав першу наукову роботу, де згадувався також і «розвідувальний» аспект діяльності мистця. Усі подальші дослідження офіційної та тіньової сторін Миколи Глуценка нагадували справжні перегони між фахівцями.

У переліку публікацій, присвячених М. Глуценку, приблизно третину складають прижиттєві; всі ж інші написані сучасниками — переважно істориками мистецтва та журналістами. Всі ці видання свідчать про те, що він завжди й всюди продовжував плідно працювати. А отже, брав не те щоб надто активну, але відчутну участь у художньому житті тодішньої УРСР.

Архів закордонних публікацій художника вивчений мало. Від часу повернення М. Глуценка до СРСР і до кінця сталінської

епохи видань, присвячених його творчості, небагато: лише дві відомі нині публікації. У 1930-х це виданий у Харкові невеличкий альбом «Портрети»¹ та альбом, присвячений творчості митця діячами АНУМ — відомими в художніх колах Східної Галичини С. Гординським та П. Ковжуном².

Наступні видання, присвячені його картинам, побачать світ вже під час Хрущовської відлиги. Це два каталоги виставок³, 1956 та 1958 років. У першому, до речі, — передмова поета та перекладача М. Т. Рильського.

У 1960-х видань більше, але це й далі альбоми та каталоги виставок (1962, 1964 та 1968 рр.), один з них — з передмовою Л. Первомайського⁴. Мало статей та інтерв'ю, і в них — нічого сповідального: звиклий процес документації праці відомого митця, який продовжує малювати й систематично експонує свої роботи. Як усі. Як слід. Як має бути в будь-якого нормального митця в будь-якій країні.

Останні видання за життя митця витримані в тому ж стилі. Це монографії — що природно, адже він ще у 1960-х отримав статус Народного художника України, а також каталоги виставок⁵.

¹ Глущенко М. Портрети: альбом. Харків : Рух, 1932.

² Глущенко. Тексти С. Гординського і П. Ковжуна. Львів, 1934.

³ Глущенко М. П. Каталог виставки творів заслуженого діяча мистецтв УРСР М. П. Глущенка. Передм. М. Рильського. Київ, 1956; Глущенко Микола Петрович. Каталог виставки. Вступ А. Шпакова. Київ, 1958.

⁴ Микола Петрович Глущенко. Виставка живопису і графіки : до 40-річчя творчої діяльності. Каталог. Мін-во культури УРСР ; СХ УРСР; упоряд. І. Верба. Київ : Держвидав образотворчого мистецтва і музич. літ-ри УРСР, 1962; Микола Петрович Глущенко. А. П. Шпаков. Київ, 1962; Глущенко Микола, Олександр Лопухов. По Франції. Каталог виставки. Київ, 1964; Микола Глущенко. Альбом. Вступ: Л. Первомайський. Київ : Мистецтво, 1968.

⁵ Глущенко: народний художник УРСР. Київ, 1971; Микола Глущенко. Ігор Бугаєнко. Київ, 1973; Глущенко Микола. Каталог виставки. Упоряд. І. Верба. Київ, 1976.

Посмертні публікації, що увічнювали пам'ять М. Глуценка та досліджували нюанси його творчого шляху, — тема для монументальної монографії. Ласу до скандалів «жовту» журналістику цікавили такі речі, як знайомство митця з А. Гітлером або спроби онучки митця отримати в спадщину ті його твори, що були подаровані вдовою до ЦДАМЛІМ.

Письменники захоплювалися його вмінням поєднати творчу працю з роллю професійного розвідника. Науковці-філологи вивчали листування живописця з видатними інтелектуалами його часу. Власники колекцій говорили про його твори на відомих аукціонах реалістичного живопису, на яких вартість картин Миколи Глуценка й нині невпинно зростає. Врешті, мистецтвознавці невтомно, кожен по-своєму, намагалися зрозуміти самі та пояснити іншим природу тихої гармонійності його творів.

І всі, кожен по-своєму, мали підстави зачаровуватися тихою ніжністю його живопису — і природною, невимушеною, такою рідкісною в радянські часи особистою гідністю цієї людини.

Пряма мова художника

Прямої мови — свідчень митця про його життя — залишилося небагато. Це коротка публікація у «Всесвіті», присвячена спогадам європейського періоду¹; процитовані дослідниками інтерв'ю з видань на зразок «Робітничої газети»²; спогади, записані на диктофон та написані в листах, потім — чи точно? — оприлюднені у двох публікаціях Г. Карклінь³.

З огляду на спробу точного відтворення життєвого шляху митця природно звертатися до його прямої мови. Принаймні це кращий метод дізнатися, яким він був, ким себе вважав — чи

¹ Глуценко М. Портрети друзів. *Всесвіт*. 1966.

² Кушніренко М. Микола Глуценко. *Сучасність*. 1976. С. 38.

³ Карклінь Г. На відстані й зблизька. Київ, 1984; Карклінь Г. Сонячний світ художника. *Всесвіт*. 1978.

хотів, щоб його вважали; тепер пишуть: «як себе позиціював». У цьому сенсі матеріалу водночас багато — і мало. Та це не парадокс. Микола Глущенко, очевидно, не любив, а тому не часто давав інтерв'ю. Адже праця розвідника, навіть і з ухилом у сферу діяльності культурного аташе, ймовірно, привчала людину до мовчазності. Тож Е. О. Димшиць недарма зауважував, що більшість текстів, що містили пряму мову митця, дивовижно подібні одне на одне: він повторював одне й те саме, мов завчений вірш і ніколи не заглиблювався в деталі¹. Ймовірно, зрілість, що припала на розквіт сталінщини, багато кого привчила нехтувати деталями. Принаймні розповідаючи щось про себе, своїх друзів, свою родину. Або роботу.

Додатковим джерелом інформації є анкети, які Микола Глущенко заповнював, співпрацюючи з розвідкою, щоб отримати шанс повернутися із Західної Європи до України. Таких анкет, припустимо, збереглося не так мало і в організації- правонаступниці зовнішньої розвідки СРСР, і в КДБ, і, звісно, в архівах Спілки художників СРСР/УРСР.

Всі ж інші тексти, що дозволяють сучасникам відтворити особистість митця, — це його листування з друзями; спогади друзів; а також оприлюднені (інколи белетризовані, а інколи ні) праці архівістів як закритих, так і відкритих архівів.

Що можна додати, міркуючи про особистість Миколи Глуценка? Хтось із дослідників вважає його «еталоном талановитого конформіста», якого «усі боялись»². Хтось — найкращим українським пейзажистом³. Хтось — «лицарем плаща і пензля»⁴.

¹ <https://mitec.ua/category/artists/glushhenko-mikola>.

² Сидор О. В. Маловідомий епізод з життя Миколи Глуценка. *Мистецтвознавство України*. 2019. Вип. 19. С. 183—190.

³ <https://mitec.ua/category/artists/glushhenko-mikola>.

⁴ Гах І. Лицар плаща і пензля. *Збруч*. 2016. 17 вересня.

Сучасник-емігрант, близький товариш Володимир Винниченко називав його коротко — Глущем. Радянські українці — навпаки, парижанином. Однокласник з «паризької школи» — який, на мою думку, зрозумів Миколу Глущенка краще за інших — вважав його «справжнім мистцем», який «хоче передусім бути малярем»¹.

Микола Глущенко безперечно був із тих рідкісно обдарованих людей, яким все давалося легко. Буквально все: від вивчення іноземних мов (свідки запевняли, що німецькою «він говорив чудово, з берлінським акцентом, дещо гаркавлячи... А французькою володів так само досконало, як і німецькою»²) до мов образотворчих. Вже не кажучи про високе мистецтво спілкування з радянською владою. Такі якості часто провокують заздрість; рідше — страх. І те, і інше для творчої людини небезпечно — інколи буквально є загрозою для життя. І суттєво ускладнює працю біографів.

Наостанок уточню: біографія, — навіть белетризована — строго обумовлена правилами нон-фікшн. Спроба окреслити долю та характер шляхом відтворення фактів — це ситуація, в якій не уникнути посилань на перевірені першоджерела: найперше свідчення героя, його сучасників та архівістів. Але з художниками все й завжди складніше. Мистецькі твори — найсуттєвіший внесок будь-якого митця в історію. Їхнє походження розумієш краще, знайомлячись з особливостями навчання, вчителями, оточенням та особистими переконаннями мистця.

Звісно, біографічний нарис не може бути всеосяжною мистецтвознавчою біографією. Але, сподіваюся, багато що пояснить у природі творчості — що взагалі непросто, коли йдеться про особистість масштабу Миколи Глущенка.

¹ Гординський С. Глущенко. Львів, 1934. С. 6—7.

² Карклінь Г. На відстані й зблизка.

ДИТИНСТВО В МІСТЕЧКУ НА БЕРЕЗІ РІКИ

Працюючи з біографією масштабної особистості, завжди ризикуєш заплутатись у неправді. Адже часи, що припали на юність та зрілі роки Миколи Глуценка, не передбачали надмірної відвертості. Ба більше: недовіра всіх до всіх була цілком природною.

Тож навіть спроба встановити точну дату його народження дає одразу декілька варіантів вірогідного розвитку подій. У більшості енциклопедичних статей вказано: народився 17 (за старим стилем 4-го) вересня 1901 р.¹ Проте існує інша версія: опрацьовуючи анкетні дані митця, колишній співробітник КДБ В. Попик в есеї, присвяченому М. Глуценку, стверджує, що той народився у 1900².

Кому вірити? Звісно, не анкетам, заповненим митцем для КДБ. Адже необмежена влада, що нею користувалася протягом всієї своєї історії ця інституція, та безліч її вчинків, більше схожих на злочини, змушувала зберігати особливу обережність усіх причетних і не говорити про себе забагато. Тим більше це стосувалося тих, кому випало нещастя звернути на себе увагу співробітників цієї інституції.

¹ Герасимова Г. П. Глуценко Микола Петрович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2004. Т. 2.

² Попик В. Ательє на вулиці Волонтерів. *Під софитами спецслужб*. Київ, 2000.

Що стосується Новомосковська, де народився майбутній митець, то нині це один із райцентрів Дніпропетровської області, де мешкають понад 70 тис. населення. Тоді воно входило до складу Катеринославської губернії Російської імперії. Попередні назви міста до 1794 року — Самарчик та Новоселиця. Розташування цілком мальовниче: на правому березі річки Самари, лівої притоки Дніпра. Запорізьке козацтво влаштувало на околицях кілька хуторів у XVII ст.; на час народження митця там мешкало близько 14 000 осіб. Забудова міста складалася переважно із дерев'яних будинків; кам'яними — зі збережених дотепер — були Троїцький собор, синагога та Свято-Миколаївський пустельний Самарський монастир. З останнім — цікаво: спершу був маленькою каплицею Св. Миколая, згодом — козацьким шпиталем, потім — жіночим монастирем, і лише потім перетворився на великий монастирський комплекс.

Освіта для дітей та юнацтва в Новомосковську 1910-х рр. була непоганою, але, скажімо так, надто профільованою. Це були кількадесят єврейських шкіл-хедерів та цілих п'ять училищ: повітове, парафіяльне, казенне, єврейське та ремісниче. Тобто місто входило до складу сумнозвісної «смуги осілості», тож його населення на той час складалося переважно з українців та євреїв.

Такі невеличкі міста на берегах річок, з величними сакральними спорудами в центрі згодом мимовільно поетизуються спогадами, гармонійно вкладаючись в образ золотой доби. Принаймні це простіше, якщо тобі пощастило з хорошою родиною, погідним оточенням та щасливим дитинством. Проте навіть у поважних негараздах краса краєвидів здатна суттєво полегшити настрій. Напевне, вперше майбутні пейзажисти відчують своє покликання саме в дитинстві, — завдяки рідкісному для більшості переживанню щирого захвату від краси пейзажу, який хотілося б зафіксувати, щоб поділитися ним з іншими.

ЗМІСТ

Вступ	3
Публікації, присвячені Миколі Глуценку	4
Пряма мова художника	7
Дитинство в містечку на березі ріки	10
Юність (з кращого училища Юзівки до армії Денікіна)	18
Полон у Стшалковському таборі	21
Берлін на початку 1920-х. Веймарська республіка і розквіт мистецтв	24
Художня освіта у Берліні 1920-х.	29
Перший крок до мрії. Навчання в Ганса Балушека	31
Майстерня Артура фон Кампфа, одного з улюблених митців Гітлера	35
Викладач Еріх Вольсфельд: єврейська інтелігенція Берліна	37
Однокурсники-земляки	39
Майбутня дружина — Марія Давидівна Бронштейн	39
Олександр Довженко та «невідомі» вчителі відомих митців	41
Галичанин Святослав Гординський	45
Берлінські політичні знайомства	48
Знайомство з Володимиром Винниченком	52
Паризький період Миколи Глуценка	59
Атмосфера Паризької школи	59
Микола Глуценко очима Володимира Винниченка	65
Перший досвід кураторства	66

Знайомство з радянською розвідкою	74
Справа про вбивство С. Петлюри	75
Портрети видатних людей	78
«Промислове шпигунство»	82
Повернення до СРСР	85
Володимир Винниченко про Миколу Глуценка	86
Московські виставки за часів сталінщини	93
Суд над бойчукістами та донос на М. Глуценка	94
Фінал розвідувальної діяльності	97
Альбом малюнків Гітлера	101
Переїзд до зруйнованого Києва	103
Кураторська діяльність Миколи Глуценка: 1944–1977	105
Товариство «Україна»: радянська пропаганда за кордоном	106
М. Глуценка як підлеглий Юрія Смолича	108
Українські та закордонні виставки	113
Закордонні виставки 1960–1970-х	116
Офіційне визнання	118
Післямова	120
<i>Література</i>	121